

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Csikiné Kolláth Ágnes

A KORA ÚJKORI KERÁMIA TIPOLÓGIAI ÉS KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEI BUDÁN

TÉZISEK

Történelemtudományi Doktori Iskola

Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Régészet Doktori Program

Dr. Borhy László CMHAS, egyetemi tanár, a Doktori Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: **Dr. Borhy László** CMHAS, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Gerelyes Ibolya PhD

Dr. Tomka Gábor PhD

A bizottság tagjai:

Dr. Papp Adrienn PhD

Dr. Mészáros Orsolya PhD, a bizottság titkára

Póttagok:

Dr. Vida Tivadar CSc

Dr. Végh András PhD

Témavezető és tudományos fokozata: **Dr. Feld István** CSc, nyugalmazott egyetemi docens

Budapest 2019

I. A dolgozat célkitűzései

A régészet egyik legnagyobb és legösszetettebb leletcsoportja a kerámia, és különösen igaz ez az olyan kora újkori, azaz, erősen általánosítva, a 16–18. század közé keltezhető lelőhelyekre, mint amilyenekkel ez a dolgozat is foglalkozik. A korszakban ugyanis megkezdődött – sok más áru mellett – az agyagedények minden addiginál nagyobb arányú tömeggyártása és kereskedelme, s hazánkban emellett, mivel másfélszáz évig határtartomány volt a kor két nagyhatalma, az Oszmán és a Habsburg Birodalmak között, egymás mellett jelentek meg gyökeresen eltérő kulturális hagyományból eredő kerámiatípusok. Ez a jelenség hatványozottan jelentkezik egy olyan gazdasági és adminisztratív központban, mint Buda, így az egykori középkori magyar főváros nehéz, ám tökéletes terepet kínál a kerámiakutatáshoz.

Ennek tudatában, amikor 2010-ben a Budapesti Történeti Múzeumban lehetőséget kaptam arra, hogy az egyik kiemelt fontosságú budai lelőhely, a Szent György tér 1980-as, 1990-es években folyt ásatásai során talált, zárt, kora újkori leletegyüttesek kerámiaanyagát elemezzem, kapva kaptam az alkalmon.

Értékelésük fő célja – a dolgozat címének megfelelően – e leletek tipológiájának és kronológiájának felállítása volt. Az egyes kerámiafajták részletes elemzésén túl, fontosnak tartottam az ez az alapján az anyag alapján azonosítható, egy-egy rövidebb, 50-70 éves időszakra tipikusnak tekinthető lelethorizontok bemutatását. Ezek nagyobb segítséget nyújthatnak például egy objektum terepi értékeléséhez, ami azért is lényeges, mert a törvényben előírtak szerint csak az 1711 elé keltezhető jelenségeket illeti meg régészeti védettség, így a leletanyag datálása perdöntő lehet egy lelőhely sorsával kapcsolatban.

Igyekeztem feltérképezni továbbá Buda, azon belül pedig a Szent György téri településrész térbeli kapcsolatait és azok időbeli alakulását. Itt kapott helyet a helyi gyártás kérdéskörének tárgyalása is, aminek körülménye elengedhetetlen enél a témánál.

Végezetül céлом volt a mai Szent György tér területének kora újkori alakulására, épületeinek történetére vonatkozó adatok összegyűjtése és ismertetése is, hogy bemutassam, milyen vonatkozásban hasznosítható még az általam elvégzett munka.

II. A lelőhely és a feldolgozott objektumok

A dolgozat alapját képező leletegyüttesek a budai Várhegy déli, elkeskenyedő részén elhelyezkedő Szent György téren, és az azt övező épületek területén kerültek elő. A helyszín település- és kutatástörténete egyaránt igen összetett.

Bár a rézkor és a bronzkor folyamán jelentősebb települések léteztek itt, a magaslaton a későbbiekben egészen a Kr.u. 13. századig nem volt komolyabb megtelepedés. Vitatott, hogy

Buda városának első kezdeményei pontosan mikor jöttek létre, esetleg még a tatárjárás (1241–1242) előtt, vagy csak akkor, amikor a mongol invázió után IV. Béla ide költöztette a pesti polgárokat. A most vizsgált terület északi részén olyan maradványok kerültek elő, melyek megelőzik a budai Várnegyed topográfiáját máig meghatározó telekosztást és az első várfal felépítését, az 1200-as éveken belül azonban nem keltezhetőek pontosabban.

Ez a terület a középkor és a kora újkor folyamán soha nem volt olyan egybefüggő, nyitott tér, mint ma. Beépítését a városalapítás után két, észak-déli irányú útvonal, a mai Szent György és Színház utcák határozták meg, melyek a városnak, a mai Dísz tér két oldalán fekvő kapuitól futottak dél felé. Ezeknek mindkét oldalát házsorok szegélyezték, míg a településrész nyugati és keleti határait a várfalak alkották. A déli határvonal az idők során, több ütemben északra tolódott a királyi palota bővítéseinek következtében.

A terület arculatát más szempontokból is nagyban befolyásolta, hogy Buda egyre inkább központi szerepet töltött be a királyi udvar életében. Kezdetben a mai Szent György utca északnyugati részén zsidók éltek, akiknek zsinagógáját is sikerült azonosítani, s a többi azonosítható háztulajdonos is inkább egyszerű polgár volt. A legkorábbi keresztény egyházi intézmény a ma a Sándor-palota és az egykori karmelita kolostor – legújabbban Miniszterelnökség – alatt található Szent János ferences kolostor volt, melyről már a 13. század közepétől rendelkezünk adatokkal.

Ez a konvent megőrizte jelentőségét az évszázadok során, a városrész képe viszont a török hódítás előestéjére jelentősen átalakult. A két utca között, a királyi palota északi zárófalával szemben felépült a Szent Zsigmond, avagy Kisebb Szűz Mária prépostsági templom. A zsidóknak már a 14. század folyamán költözniük kellett, s bár még a 15–16. században is éltek közrendű mesteremberek a környéken, a háztulajdonosok között egyre több lett a főrangú nemes, akik szerettek volna az uralkodói székhelyhez minél közelebb rezidenciával bírni. Bár a 16. század viharos politikai eseményei miatt Buda több ostromot is elszenvedett, melyek ezen a környéken is jelentős károkat okoztak, a bevonuló szultáni seregek 1541-ben egy kifejezetten jómódú, nívós épületekkel ékes városrészt találtak itt.

A helyszín török kori történetéről meglepően kevés írott forrással bírunk, teljesen hiányzik például a 16. századi adóösszeírásokból. Az 1590-es évek végétől 1600-as évek elejétől a környék arculatát a budai pasának a Szent János-kolostor mellé épített palotája határozta meg, aki a tizenöt éves háború ostromai után székhelyét a kevésbé védett Vízivárosból inkább ide tette át.

Az egykori ferences templomot az ő magándzsámijává alakították, és valószínűleg a környező telkeken is történtek változások, ugyanis Evlia Cselebi például a Pasapalotával szemben említette a kormányzó helyettesének, a *kethüdának* a lakhelyét.

Az 1684-es és 1686-os ostromok ismét csak megtépázták a városrészt, azonban a visszafoglalás utáni felmérésekből tudjuk, hogy, ha romosan is, de a Szent János- és a Szent Zsigmond-templomok, valamint több magánház is állt ezekben az utcákban. A környéket – mely ebben az időszakban kapta egy téves visszaazonosítás folytán a Szent György tér nevet – a 17. század végén-18. század elején a katonaság és egyházi intézmények vették birtokba, a karmeliták felépítették fentebb említett kolostorukat, illetve több kaszárnyát emeltek. A terület déli határán egészen a 20. század elejéig állt a fegyvertár (Zeughaus), északon pedig a 19. századig a nagy fontossággal bíró vízmű. A Szent Zsigmond-templomot az 1770-es években bontották el.

A későbbiekben a tér arculata ismét változott, a királyi rezidencia újjáépítése és bővítése után újra több főúri palota épült, az 1900-as évek elejére pedig kormányzati központot alakítottak itt ki. Ezek a monumentális épületek szenvedtek károkat a II. világháborúban, melyek mértékéről megoszlanak a vélemények, az azonban bizonyos, hogy a legtöbbet idővel lebontották, míg mások nagyrészt kihasználatlanul, egyre romló állapotban álltak.

A terület hasznosítására számos különböző terv született, ezeknek köszönhetően indulhattak be az 1970-es évektől az egyre nagyobb felületű feltárások. A munkálatok a tér különböző részein, kisebb-nagyobb megszakításokkal máig tartanak, a dolgozatban elemzett együttesek az 1990-es években kerültek napvilágra.

Mivel az évtizedek során több, mint száz, a most feldolgozottakhoz hasonló „török gödör” került elő, a feldolgozandó objektumokat az ásatásvezetők segítségével választottam ki, elsősorban előnyös ásatási kontextusuk és/vagy „ígéretes” leletanyaguk alapján, azonban tekintettel kellett lennem a múzeumi raktárban rendelkezésre álló, korlátozott helyre és restaurátori kapacitásra is. Így végül tizenhárom gödör anyagát, azaz több, mint 10500 cseréptöredéket dolgoztam fel, melyek mintegy 5000 edényhez tartozhattak.

Teljes zártsággal egyedül az 1. gödör (az objektumokat a jobb követhetőség érdekében átszámoltam) kecsgetett, ez a keleti oldalon, a Sándor-palota feltárásai során, az egykori ferences kolostor udvarán került elő. Középkori eredetű, vélhetően jégveremként szolgált. A lelőhely török kori építkezéseit feldolgozó Kovács Eszter szerint a Pasapalota és a magándzsámi kialakítása idején végezhetek itt is tereprendezést, ekkor a vermet betöltötték, fölötte a kolostor udvarán kövezett térburkolatot alakították ki. Ezt szintén feltárták, s több helyen megújítását is megfigyelték.

A 2–9. gödrök a tér közepén kerültek elő. A ásatási kontextus itt rendkívül kedvezőtlen volt, ugyanis egykor itt egy kis domb emelkedett, melyet a 19. században végzett tereprendevezések során a szikláig elhordtak. Emiatt csak alapfalak, pincék, illetve a különböző gödrök márgába mélyedő részének feltárására nyílt lehetőség.

A 2–5. gödrök magában a templomépületben helyezkedtek el, míg a 6. gödröt az egyház nyugati falának egyik külső támpillére mellé ásták be, a 7. gödröt pedig keleten, a szentélytől néhány méterre, a Pasapalotával szemben, a mai Színház utcában tárták fel. Keltezési támpontot a 2. gödörből előkerült érem, I. Rudolf (1576–1612, német-római császárként II. Rudolf) 1588-as ezüstdenárja adott, illetve a 6. gödör felső szakaszát egy későbbi, ám még mindig részben török kori leletanyagot, valamint ostromtevékenységhez köthető leleteket (épületomladék, ágyúgolyók, patics) tartalmazó beásás pusztította el. A 2–3. gödrökből előkerült két, egyértelműen ugyanahhoz a metélt-mázás folyadéktárolóhoz tartozó töredék, ezeket tehát szinte biztosan egyszerre töltötték be.

A 8–9. gödrök a templomtól délre helyezkedtek el, ezek létrehozásának ideje és feltöltési periódusai a legtalányosabbak. Mindkettő, de főleg a 8. gödör alsó szakaszának a betöltése jelentős középkori leletanyagot tartalmazott, mely fölött erősen kevert, részben török kori, részben újabb leleteket tartalmazó rétegek következtek. Ebből az anyagból annyira sok töredék összeillett, hogy a két gödröt a kerámiaelemzés szempontjából mindvégig együtt kezeltem. A 9. gödörből származott II. Ferdinánd (1619–1637) évszám nélküli ezüstdenárja. Végül a 19. század közepétől itt állt Hentzi-emplékmű építése során biztosan bolygatták mindkét objektumot, azonban egyértelműen ehhez a periódushoz köthető leletanyagot nem sikerült elkülöníteni.

A 10–13. gödröket a tér délnyugati részén, a 19. században épült, majd a II. világháború után elbontott királyi istálló területén tárták fel. A 10–12. gödrök egymás közelében, a feltárási terület keleti részén helyezkedtek el. A 11. gödröt az istállófal félbevágta, illetve ennél, és a 10. gödörnél is két betöltési periódust lehetett megfigyelni, egy török kor végét (10b; 11b), és egy újkorit (10a; 11a). Mindemellett a 11. gödör megmaradt részének alsó szakaszát (11b) tekinthetjük az 1. gödör mellett a leginkább zárt együttesnek, ugyanis ezt a feltöltési szintje fölött nem sokkal habarcsba rakott kövekkel elfalazták, s fölé került a későbbi anyag. A 10b és a 12. gödör keltezéséhez jó *terminus ante quem* támpontot adott, hogy az 1684-es ostromban megsérült várfalat kiváltó, 1684–1686 között épült, újabb fal vágta őket. Utóbbiból ugyanakkor egyáltalán nem kerültek elő 18-19. századi leletek, így ezt talán már nem bolygatták a későbbiekben.

A 13. gödör ezektől északnyugatra, két, a török korban is használt, illetve átépített ház között, mintegy azok udvarán helyezkedett el. 3–3,5 m-es átmérőjével, 14 m-es mélységével kifejezetten nagynak számít az ilyen típusú objektumok között, amit jól mutat, hogy a feldolgozott leletanyag több, mint fele innen került ki. Eredeti rendeltetése ismeretlen. Betöltése szintén több periódusú, ami részben méretéből adódik, mivel a behordott földet nem tudták rendesen tömöríteni, ami miatt az újra és újra megsüllyedt. Úgy tűnik, véglegesen csak a 19. század közepén tudták elplanírozni. Az istálló ide eső fala a déli szélét vágta, azonban ezt a részt külön bontották, így a bolygatott betöltés anyaga nem keveredett a többivel. Keltezési támpontként szolgált az a belőle kikerült, egyelőre pontos párhuzamok nélkül álló, habán jellegű üvegpalack, melynek vállára az 1671-es évszámot festették.

III. Az alkalmazott módszertan

A leletegyüttesek feldolgozását a tipokronológia tradicionális módszereivel végeztem, mivel úgy véltem, egy ilyen jellegű besorolás megkönnyítheti a későbbiekben a statisztikai eszközök alkalmazását, illetve a megfelelő kérdésfelvetést, ha természettudományos vizsgálatokra kerülhet sor.

Az igencsak sok, különféle kerámiatípust felvonultató budai leletanyag a magyar és a környező országok szakirodalmának minél teljesebb áttekintését, valamint az Oszmán Birodalom más, főleg balkáni és anatóliai központi tartományaira vonatkozó művek ismeretét tette szükségessé, így munkámat ezzel kezdtem, s a tanulságok levonása után láttam neki a tipológiai rendszer felállításának.

Ezt három szintre osztottam, melyek közül a legátfogóbbat a más szerzők által is igen gyakran használt, „konyhai kerámia”, „asztali kerámia és folyadéktárolók”, „egyéb kerámiatárgyak”, „kályhaelemek és más épületkerámia” elnevezésű kategóriák alkották. A következő szintet az általam „árucsoportoknak” nevezett, nagyobb egységek jelentették, melyeket folytatólagosan számoztam a fejezetszámoktól függetlenül. Ezekben a korábbi kutatások által vagy a feldolgozás során általam azonosított, közös jellemzőkkel bíró edényeket fogtam össze. A csoportosítás fő szempontjait itt kezeltem a legrugalmasabban, például közös eredetüket, készítési technikájukat, díszítési stílusukat tekintetbe véve együtt tárgyaltam a kínai porcelánokat, annak ellenére, hogy csészék, tálkák és tányérok is akadtak közöttük. A konyhai kerámiánál ugyanakkor az alapforma (pl. fazék), az égetési szín, a jellemző peremformák (pl. galléros perem), illetve a bevonatok és felületkezelés (mázazás, angóbozás, festés, rovátkolás, stb.) számítottak legtöbbit. Ezért itt először mindig megadtam az árucsoport általános jellemzőit, majd kutatástörténetét, és utána tértem rá az adott leletanyag elemzésére.

Az árucsoportokon belül „árutípusokat” különítettem el, melyek további alszámokat, illetve időnként betűjeleket is kaptak. Így, az árucsoportok független számozásának köszönhetően, mindegyik egyedi azonosítóval rendelkezik, melyből ránézésre kiderül, hogy nagyjából milyen fajta edényről van szó. Ez a rendszer legalsó szintje, ahol a cserepek minden olyan jellemzőjét igyekeztem figyelembe venni, ami szabad szemmel látható. Minden árutípusnál helyet kapott továbbá egy táblázat és egy rövid értékelés a megoszlásról, azaz, hogy melyik gödrökben, milyen mennyiségben fordultak elő.

A keltezéshez ezután árutípusonként fogtam hozzá, elsősorban a datálható betöltésű Szent György téri gödrökben és más, közölt együttesekben vizsgáltam az előfordulásukat és eloszlásukat, illetve olyan edényfajtákat igyekeztem azonosítani, melyeknek keltező értékét más lelőhelyeken már bizonyították. Az eredményekre általában az árucsoport értékelésénél tértem ki, egy-egy nagyon egyértelmű esetben viszont már az adott árutípusnál utaltam rá.

IV. Eredmények

A fentebb ismertetettek alapján összesen 28, egymástól szignifikánsan különböző árucsoportot, azokon belül 92 árutípust tudtam elkülöníteni, melyeket több szinten is értékelni lehetett.

IV.1. 16-18. századi kerámia-lelethorizontok

Először is, előzetes célkitűzéseimnek megfelelően igyekeztem a kora újkoron belül egyes rövidebb időszakokra jellemző lelethorizontokat meghatározni. Öt periódust tudtam elkülöníteni, melyek a következők voltak:

I. A Jagelló-kor és a Buda elfoglalását (1541) közvetlenül követő időszak

II. Korai hódoltság kor: 16. század közepe – a tizenöt éves háború ostromai (1598; 1602; 1603) és az azokat követő takarítás, átépítések

III. Érett hódoltság kor: a 17. század első évtizedeitől a visszafoglaló háború ostromaiig (1684; 1686)

IV. A visszafoglaló háború időszaka: az ostromokat követő tereprendezés, majd a török kori települési objektumok bontása, átépítése (1684; 1686-18. század eleje)

V. 18. század első fele: az újonnan érkezett, főként német telepesek berendezkedése

Megjegyzendő, hogy bár a kerámiatípusok valóban jelentős változásokat mutattak ezekben az időszakokban, a megadott évszámok természetesen csak tájékoztató jellegűek lehetnek, hiszen a hétköznapi élet változása általában nem napról napra követi a jelentős eseményeket, hanem inkább az azok nyomán szétgyűrűző kisebb történésekre reagálva alakul át, évek, évtizedek alatt.

IV.2. A mai Szent György tér területén fekvő településrész kapcsolatai térben és időben

Ebben az egységben elsőként a helyi gyártás kérdését vizsgáltam, melyhez a most elemzett leletegyüttesek inkább csak indirekt módon szolgáltatottak információt. Ezen belül azonban az ólomházas fazekak és az angóbos-mázás, török típusú kerámia egyes árutípusainak jelentős mennyisége, nagyfokú egységessége, valamint kizárólag a budai várra korlátozódó párhuzamai alapján valószínűsíthető, hogy azok helyben, vagy legalábbis olyan műhelyekben készültek, melyek ennek a területnek az ellátására rendezkedtek be. Ehhez kapcsolódik az a megfigyelés is, hogy ezek az árucsoportok nem mutattak sok közös jellemzőt a budai Vízivárosból közölt együttesek anyagával.

Ami a kereskedelmi útvonalakat illeti, a középkori Magyar Királyság területén a legélénkebb kapcsolatok a kerámiaanyag alapján az Alföld északi, a Felvidék déli régiójával figyelhetőek meg, melyhez inkább a 17. század folyamán zárkózott fel (újra?) a Dunántúl északkeleti része. Nagyon kevés edény mutat a dél-alföldi régióra jellemző jegyeket, a Dél-Dunántúlról közölt kerámiaanyag esetében pedig még a hódoltság típusok is jelentősen különböznek.

Úgy tűnik továbbá, hogy a 16. század folyamán, bár jóval kisebb mennyiségben és részben a korábbiaktól eltérő műhelyekből, de érkeztek edényszállítmányok Ausztria és a távolabbi német területek felől, ez azonban egy időre – vélhetően a tizenöt éves háború harcai miatt – megszakadhatott, és a III-IV. periódus ide köthető árutípusai már ismét jelentősen különböznek.

Végül az Oszmán Birodalom hódoltságon kívüli területei közül egyértelműen Belgráddal voltak a legerősebbek Buda kapcsolatai, feltételezhető, hogy kezdetben, sok más áru mellett cserépedényekből is jelentős szállítmányok érkeztek innen, amíg a helyi termelést nem sikerült megszervezni. A fajanszok és porcelánok jelenléte, valamint néhány más árutípus részben a központi tartományok (a mai Görög- és Törökország területe) felől ide irányuló kereskedelmet jelzi, részben pedig ott beszerzett személyes tárgyak lehettek.

IV.3. Településtörténeti adalékok

A leletanyaguk feldolgozásával legalább a fentebb említett lelethorizontok szintjén sikerült pontosítani a szóban forgó objektumok keltezését. Az 1. gödröt az I-II., a 2-4. gödröket a II., az 5-6. gödröket a II-III., a 7. és 12. gödröket a III., míg a 10-11. gödrök alsó, „b” szakaszát a IV. periódusba lehetett sorolni. A 8-9. gödrök leletanyaga nagyon erősen kevert volt, végső betöltésük a IV., de inkább az V. periódusban történhetett, míg a 13. gödör betöltésének legelső szakaszán a II. periódusra jellemző leletek koncentráálódtak, középső részében

jellegzetes, a III-IV. periódusokra keltezhető leletanyagot tartalmazott, míg a többszöri újrafeltöltések miatt felső rétegei erősen keverték voltak, részben az V., illetve annál is későbbi periódusokra jellemző tárgyakkal.

A gödrök feldolgozása során az eddig ismert frott és régészeti adatokat kiegészítő információt is lehetett gyűjteni a terület történetére és lakóira vonatkozóan. Különösen érdekes a Szent Zsigmond-templom esete, melyet a korábbi feltételezésekkel ellentétben a város elfoglalása után valószínűleg világi célokra használtak, talán lakóépületként. A benne feltárt 2–5. gödrök periodizációja és leletei alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a tizenöt éves háború ostromai alatt vagy más okokból (tűzvész, villámcsapás, stb.) ebben az időszakban károk érték, ami után jelentősebb rendrakást végeztek. Talán a templomhajók leromlott állapotából adódóan, vagy esetleg a pasának és tisztjeinek a szomszédos épületekbe költözése miatt gyaníthatóan funkcióváltás is történt, az épület belsejébe nem ástak több vermet, csak az ekkor megnyithatott 5. gödör maradt használatban még egy ideig.

Ami az egykori lakók életmódjára vonatkozó adatokat illeti, a most feldolgozott leletanyag megerősíti azt a nézetet, hogy ezen a környéken az oszmán lakosság, főként a katonaság jobb módú rétege élhetett. Erre utal a kerámiaanyag általános jellemzői mellett az 5. gödörből kikerült rézedény, a 7. gödör porcelántöredékei, és különösen a 10. és a 13. gödrök igen gazdag importkerámia-, valamint üveganyaga, amivel jól illeszkednek a mai Szent György tér délnyugati részéről feldolgozott többi leletanyaghoz.

Összességében, bár természetesen még számos megoldatlan probléma maradt, ennek a hazai vonatkozásban igen jelentős mennyiségű leletanyagnak a feldolgozásával sikerült a budai kora újkori kerámia számos tipológiai és kronológiai kérdését tisztázni, illetve tovább árnyalni, sőt a további kutatás számára kiindulópontot képező lelethorizontok modelljét megalkotni.

Munkám ahhoz is hozzájárult, hogy jobban megismerhessük ennek a nem éppen ideális rétegtani adottságokkal rendelkező helyszínnek a török kori történetét. Ez rámutat arra, hogy ilyen esetekben a kerámia-, és lehetőség szerint a más jellegű leletanyagok minél teljesebb feldolgozása, ha nem is pótolhatja az elpusztult kontextust, mégis sok értékes információval szolgál.